

УДК 811.161.2'367

<https://doi.org/10.33989/2524-2490.2019.31.195723>

МАРІЯ ЛИЧУК

ORCID: 0000-0002-8046-7414

(Київ) (Kyiv)

Place of work: National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine

Country: Ukraine

Email: mariya.lychuk@gmail.com

ТИПОЛОГІЙНА ДОМІНАНТА – ПІДҐРУНТЯ СИСТЕМАТИЗАЦІЇ НЕЧЛЕНОВАНИХ РЕЧЕННЄВИХ ПОБУДОВ У ЛІНГВОУКРАЇНІСТИЦІ

У статті обґрунтовано виокремлення структурних і семантичних типів нечленованих реченнєвих побудов. Схарактеризовано типологічні домінанти – структурні й семантичні. З'ясовано специфіку типології синтаксично нечленованих речень: це поєднання формальної та семантичної диференціації цих одиниць. Типологія є двовимірною. Визначено підґрунття двовимірної типології нечленованих реченнєвих побудов: тип як ідеалізована модель, типологічна домінанта. У нефразеологізованих нечленованих реченнях структурні типи класифікують за частиномовним вираженням їхніх структурних компонентів. Спільною структурною ознакою різнотипних фразеологізованих нечленованих речень є поєднання облігаторних постійного та змінного компонентів, що утворюють фразеологізований комплекс цих речень. Окреслено критерії виділення структурних типів фразеологізованих речень: морфологічна природа постійного і змінних компонентів, позиція постійного компонента. Семантичні типи нефразеологізованих нечленованих речень, фразеологізованих нечленованих з тавтологічним компонентом та напівфразеологізованих нечленованих речень виокремлюють на основі типу категорійного значення, а частково фразеологізованих нечленованих – за семантико-синтаксичними відношеннями.

Ключові слова: типологічна домінанта; структурна типологія; семантична типологія; нефразеологізоване нечленоване речення; фразеологізоване нечленоване речення; фразеокомплекс.

Постановка проблеми, мета та завдання. Структурне розмаїття нефразеологізованих і фразеологізованих нечленованих речень, наявність / відсутність стійкої структурної схеми з різнокомпонентним її наповненням, частиномовне вираження облігаторних компонентів уможливають створення структурної та семантичної типологій цих речень, що враховує специфіку окремих типів, а саме: нефразеологізовані нечленовані, фразеологізовані нечленовані, напівфразеологізовані та частково фразеологізовані нечленовані речення.

Актуальність дослідження зумовлена потребою систематизації всіх структурних і семантичних типів синтаксично нечленованих речень сучасної української мови та відсутністю спеціальних праць із типологічного дослідження цих одиниць. Дослідницької уваги потребує розв'язання проблемних питань функційної синтаксичної теорії, зокрема білатеральної структури фразеологізованих нечленованих побудов, однозначного потрактування різнотипних нечленованих побудов.

Аналіз останніх досліджень. У лінгвістиці виконано низку наукових студій, що презентують вивчення здебільшого структури синтаксично нечленованих речень (Русская грамматика, 1980, с. 383; Куш, 2002; Личук, 2015), рідше – їхніх семантичних

особливостей (Шведова, 1960, с. 269; Копотев, & Файнвейц, 2007; Ситар, 2014; Личук, 2017). Однак не було окреслено структурні та семантичні типи нечленованих реченневих побудов і схарактеризовано принципи їхньої систематизації.

Мета наукової розвідки – визначити характеристики типологічних домінант – структурної та семантичної – у двовимірній типології нечленованих реченневих побудов.

Установлення новизни. Структурна та семантична типології синтаксично нечленованих речень об'єднують різні типи нечленованих побудов: нефразеологізованих нечленованих, фразеологізованих нечленованих із тавтологійними компонентами, напівфразеологізованих нечленованих та частково фразеологізованих нечленованих речень. В основі типологій є певна узагальнена модель, типологічна домінанта. Авторська ідея типологічної домінанти вможливує об'єднання принципів класифікації нефразеологізованих і фразеологізованих нечленованих речень, їхніх структурних і семантичних різновидів у цілісному дослідженні, повноправній ідентифікації синтаксично нечленованих речень у системі синтаксичних одиниць сучасної української мови.

Виклад основного матеріалу дослідження. Нефразеологізовані нечленовані речення утворені зі слів і семантично еквівалентних їм фразеологізмів, що виражають непоняттєве значення, чи зі слів, що втратили номінативність через переосмислення у разі вживання їх як самостійного висловлення. Абсолютна морфологічна й синтаксична нечленованість цих речень зумовлює їхню тектонічну організацію. Структурна типологія нефразеологізованих нечленованих речень оперта на кількість структурних компонентів та їхню морфологічну природу.

За першим критерієм нефразеологізовані нечленовані речення є однокомпонентними реченневими побудовами, у межах яких маємо типи за частиномовним вираженням структурних компонентів. Облігаторні компоненти однокомпонентних нефразеологізованих нечленованих речень виражені частками, вигуками, модальними словами або частково десемантизованими повнозначними лексемами. Напр.: – *Куди прямуєте? – До Сент-Тропе. – Прошу паспорт. Чи здаєте щось у багаж? – Ні. – Ось ваші квитки (І. Йосипів); – То підемо бити? – Добре, – погоджуюсь я. Та й що мені лишається робити? (А. Дімаров).*

Спільною структурною ознакою різнотипних фразеологізованих нечленованих речень є фразеологізований комплекс, який заповнюють облігаторні постійний та змінні компоненти.

Фразеологізовані нечленовані речення з тавтологійними компонентами, або фразеологізовані речення закритого типу, – єдине семантичне й синтаксичне ціле (Личук, & Шинкарук, 2001, с. 28). Вони здебільшого трикомпонентні в структурному плані. Перебуваючи у взаємозв'язку, постійний та тавтологійні змінні компоненти утворюють нерозкладний комплекс, ознаками якого є семантична цілісність, структурна злитість і синтаксична нечленованість. Структурною та граматичною особливістю фразеологізованих речень із тавтологійними компонентами є широке морфологічне вираження змінних компонентів: вони можуть бути виражені іменниками, прикметниками здебільшого у формі називного відмінка, дієслівними формами, рідше – займенниками, числівниками, частками чи вигуками.

Структуру фразеологізованих нечленованих речень із тавтологійними компонентами потрібно описувати, спираючись на такі критерії:

- морфологічна природа постійного компонента;
- морфологічна природа змінних компонентів;
- позиція постійного компонента (Личук, 2015, с. 158).

Ці критерії вможливають виділення структурних типів фразеологізованих речень. Залежно від морфологічної природи постійного компонента структурні типи фразеологізованих речень із тавтологійними компонентами утворюють чотири групи: 1) із фразеоприйменниковим комплексом, напр.: – *Бджола загадка, зірка загадка, а людина хіба ні? – Таємниця з таємниць, – роздумує художник* (О. Гончар); 2) із фразеосполучниковим комплексом, напр.: *Мати як мати. Вона пройнялась жалем, болем рідної дитини, зглянулась на її сльози, благання – сказала про все Максимові* (Панас Мирний); *Як говорити, так говорити* (М. Стельмах); 3) із фразеозв'язковим комплексом, напр.: – *Але ж порядок є порядок. Сама бачиш: не вистачає робочих рук* (О. Гончар); 4) із фразеочастковим комплексом, напр.: – *Веселитися, так веселитися! – відчайдушно кинувся до гурту* (Є. Гуцало); – *На роботу сьогодні підеш? Чи ще... тее, відпочинеш? – «Тее» було сказано тоном, який виключав усякий відпочинок. – Можна і сьогодні. Треба, так треба* (М. Стельмах) (там само).

У напівфразеологізованих реченнях постійний компонент є організаційним центром. Його пре- чи інтерпозиція потребує компонента або компонентів для семантичного й інформативного завершення фразеосинтаксичної побудови. Постійний компонент може бути виражений повнозначними словами, частково або повністю граматизованими, чи аналітичними лексемами. Постійний і змінний, здебільшого іменниковий або інфінітивний компонент, утворюють фразеологізований комплекс, якому властива значеннева цілісність, що виявляється у вираженні певного позитивного чи негативного оцінного значення напівфразеологізованого речення загалом.

За формальним принципом напівфразеологізовані речення об'єднують структурні типи, виділені за такими критеріями, як кількість компонентів у складі фразеоконструкції, морфологічне вираження постійного і змінних компонентів та позиція постійного компонента. Напр.: – *Нікого я не кличу, – образилася Унікум. – Подумаєш, клопіт! – і понесла свою койку до веранди* (М. Хвильовий); – *О, більшовик? Комуніст? – Який він там більшовик! – урешті здобувся на слово Васильович...* (А. Дімаров); *Ех ти, життя прокляте!* (М. Хвильовий).

Залежно від позиції постійного компонента напівфразеологізовані речення становлять два типи: із правобічним залежним і ліво-, правобічним залежними компонентами.

За кількісним наповненням фразеоконструкції у структурі напівфразеологізованих речень бувають дво-, три-, чотири- і п'ятимісні.

У структурному плані частково фразеологізовані речення істотно відрізняються від фразеологізованих речень із тавтологійними компонентами й напівфразеологізованих. У таких реченнях фразеологізованою є тільки їхня перша частина, оскільки правобічну позицію заповнює формально-граматичне речення. Препозицію частково фразеологізованого речення займає фразеологізоване речення, утворене за стійкою структурною схемою, яку заповнюють постійний та змінний компоненти. Частини частково фразеологізованого речення мають чітко закріплену позицію в реченні й дуже тісно пов'язані одна з одною. Для частково фразеологізованих речень характерна фіксована й незмінна схема побудови, у якій обмежене варіювання граматичних форм. Напр.: *Отже й не диво, що його ексцеленція був дуже зацікавлений сьо-*

годнішнім нумером «Сінника польського» (І. Франко); **Не встигли всі розсістися навколо стола, як** владний і впевнений голос по вінця **переповнив** кімнату (М. Стельмах); **Та тільки я наблизився до торгу, як** люди раптом в інший бік **сунули** (Леся Українка).

У частково фразеологізованому реченні фразеосполучниковий чи фразеологізована нерозкладна єдність займає препозицію в реченні, а сполучник починає його другу частину. Фразеологізована єдність може об'єднувати три або чотири компоненти. Специфікою деяких типів частково фразеологізованих речень є вживання в першій частині тавтологічних компонентів – субстантивних, інфінітивних, дієслівних чи прислівникових – і поєднання їх часткою *то* або *не*. Варіативний характер має і сполучниковий компонент у діапазоні *а – але – та – тільки* чи *як – щоб*. Напр.: **Робота роботою, але** по роботі, **вечером, як** почнеся було гуляння, **то** було на що надивитися; – **Що ж то, ти чарівник якийсь?** – **Чарівник не чарівник, але** маю таку силу (І. Франко).

За кількістю компонентів фразеосхеми їхнім морфологічним вираженням виокремлені структурні типи частково фразеологізованих речень з дво-, три- і чотиримісним фразеосполучниковим чи фразеологізованим частково-сполучниковим комплексом.

Семантичні типи представлені в системі нечленованих реченневих побудов: нефразеологізованих і фразеологізованих.

Нефразеологізовані нечленовані речення виражають акт думки в нерозчленованій формі, а їхнє значення дорівнює стверджувальному, заперечному, оцінному реченню. О. І. Смирницький підкреслював, що «воно [значення – М. Л.] не осмислюється, не аналізується, однак безпосередньо виражається, не будучи, так би мовити, пропущеним через мислення. Щодо характеру змісту, то істотним є те, щоб це було якесь переживання» (Смирницький, 1955, с. 89). Значення синтаксично нечленованих речень не може вимірюватися поняттям, оскільки воно ґрунтується на безпосередньому вираженні явищ, однак воно є предметним. Їм властивий певний предмет мовлення, що оформлений у чітку структуру значень.

Категорійне значення нефразеологізованих власне-нечленованих речень – «відношення», яке виявляється у ставленні мовця до повідомлюваного, ставленні мовця до одного з учасників комунікації, характері відношення змісту речення, пов'язаного (дотичного) зі словом-реченням, до дійсності. Тому такий тип синтаксично нечленованого речення виявляє тенденцію до виокремлення в самостійне інтонаційно завершене речення.

Оскільки нефразеологізовані власне-нечленовані речення виражені одним або двома аналітичними компонентами, то це дає підстави визнати відсутність будь-яких семантичних відношень між компонентами або їх нульове вираження. Саме тому виокремлювати семантичні типи нефразеологізованих нечленованих речень потрібно, спираючись на типи категорійного значення.

За типом категорійного значення нефразеологізовані нечленовані речення становлять три семантичні типи: 1) зі значенням «ствердження», напр.: – **Тоді зустрінемося тут, у холі, о вісімнадцятій по-вашому. Годиться?** – **Так**

(Брати Капранови); Хома. *А ти й повірила!* Стеха. *А чому ж ні? Вона така добренька* (Т. Шевченко); 2) зі значенням «заперечення», напр.: – *Ви добре знаєте академіка? А про Кучмієнка чули? – Ніколи* (П. Загребельний); 3) зі значенням «волевиявлення», напр.: – *Можна, я ваш телефончик запишу? – Не доведи Господи!* – я мала за правило ніколи не давати свого телефона випадковим знайомим (Брати Капранови).

Нечленовані побудови фразеологізованого типу мають фразеосинтаксичне значення, що є результатом синтаксичної фразеологізації. На відміну від фразем, у яких фразеологічне значення має метафоричний характер, у фразеологізованих реченнях це – узагальнене значення, оскільки у структурі такого значення є компонент, що має узагальнений характер і не залежить від конкретного лексичного наповнення фразеологізованого речення. Він стійкий, інваріантний, належить усій синтаксичній схемі нечленованого речення.

У структурі нечленованого речення фразеологізованого типу фразеосинтаксичне значення є обов'язковим. Узагальнювальний характер категорійного значення «відношення» вможливує виділення різних типів фразеологізованих власне-нечленованих та напівфразеологізованих речень.

Фразеологізовані речення з тавтологічними компонентами об'єднують два семантичні типи: 1) з категорійним значенням «ствердження», напр.: *У Діккенса, здається, в «Записках Піквікського клубу» герой скрикнув: – Їхати – так їхати* (М. Хвильовий); 2) з категорійним значенням «оцінка», напр.: *Ніч як ніч. ... Зорі одна по одній почали зникати, а небо світлішати...* (К. Москалець); а напівфразеологізовані речення – чотири семантичні типи: 1) з категорійним значенням «ствердження», напр.: – *Чим же він не козак, – кажу я старим* (Марко Вовчок); 2) з категорійним значенням «заперечення», напр.: *Мені було не до сну. Я сиділа в своєму кабінеті тихо, як миша, і ждала, коли потелефонують...* (П. Загребельний); 3) з категорійним значенням «оцінка», напр.: *От був народ! Що римляни, що греки. На всі віки нащадкам запасли* (Л. Костенко); 4) з категорійним значенням «волевиявлення», напр.: – *Я прошу собі Данелевицину, – сказав один з нащадків Горонецьких, знімаючи окуляри і засовуючи їх в кишеню. – Мало чого хто захоче! Ні, я беру Данелевицину, а тобі належить байрак, ти старший! – вигукнув другий, не знімаючи окулярів і теж виступаючи наперед та відтискуючи брата назад* (Г. Тютюнник).

Специфіка структури частково фразеологізованих речень, суть якої полягає в акцентуванні на семантико-синтаксичних відношеннях, зумовила виокремлення чотирьох семантичних типів цих речень: 1) речення з темпоральними відношеннями, напр.: *Лише вибралася на путівець, як відсахнулася: на неї розмірено-впевненим поступом йшли розкішні коні* (Я. Лижник); 2) речення з відношеннями узагальненої зумовленості, напр.: *Софія на те й Софія, щоб усе бачити і знати* (А. Дімаров); 3) речення з пояснювальними відношеннями, напр.: *Диво, але до цього їй не спала думка про можливість Іванову загибель* (Ю. Мушкетик); 4) речення з аплікативними відношеннями, напр.: *І як не старався меткий Степан, але нічого не міг їй [матері] добути* (М. Стельмах); – *Що ж то, ти чарівник якийсь? – Чарівник не чарівник, але маю таку силу* (І. Франко).

Отже, типологічна домінанта є основою двовимірної типології нечленованих реченневих побудов. Структурний тип, опертий на кількісний, морфологічний, подекуди позиційний критерій, уможливує створення всеохопної структурної типології нефразеологізованих і фразеологізованих нечленованих речень. Семантичний

тип – модель, яка виділена на основі типу категоричного відношення чи типу семантико-синтаксичного відношення, об'єднала різноманітні семантичні різновиди в єдину семантичну типологію синтаксично нечленованих речень.

Перспективу подальших досліджень убачаємо у вивченні нечленованих речених побудов у прагматичному аспекті, виявленні нових значенневих різновидів фразеологізованих нечленованих речень.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Копотев М. В., Файнвейц А. В. Изучать так изучать : синхрония и диахрония. *Научно-техническая информация. Сер. 2. : Информационные процессы и системы.* 2007. № 9. С. 29–37.
- Кушч О. П. Категорії ствердження. і заперечення в українській мові : автореф. дис. ...канд. філол. наук : 10.02.01. Донецьк, 2002. 16 с.
- Личук М. І. Семантична типологія тавтологічних фразеологізованих речень. *Проблеми зіставної семантики: зб. наук. статей / відп. ред. З. О. Валюх.* Київ : ВЦ КНЛУ, 2017. Вип. 13. С. 135–141.
- Личук М. І., Шинкарук В. Д. *Ступені фразеологізації речень* : монографія. Чернівці : Рута, 2001. 136 с.
- Личук М. І. Формально-структурні типи фразеологізованих речень з тавтологічними компонентами. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 10. Проблеми граматики і лексикології української мови* : зб. наук. праць / відп. ред. М. Я. Плющ. Київ : Вид-во Нац. пед. ун-ту ім. М. П. Драгоманова, 2015. Вип. 12. С. 156–163.
- Русская грамматика* : в 2 т. / гл. ред. Н. Ю. Шведова. Москва : Наука, 1980. Т. 2. Синтаксис. 710 с.
- Ситар Г. В. Моделі фразеологізованих речень зі значенням заперечення. *Вісник Донецького національного університету. Серія Б : Гуманітарні науки.* 2014. Вип. 1–2. С. 229–236.
- Смирницький А. И. Значение слова. *Вопросы языкознания.* 1955. № 2. С. 74–89.
- Шведова Н. Ю. *Очерки по синтаксису русской разговорной речи.* Москва : Изд-во АН СССР, 1960. 377 с.

MARIIA LYCHUK

THE TYPOLOGICAL DOMINANT – BACKGROUND OF SYSTEMATIZATION OF SYNTACTICALLY NON-SEGMENTED SENTENCES IN UKRAINIAN LINGUISTICS

Paper deals with the structural and semantic types of syntactically non-segmented constructions. The topicality of the study is due to the need to systematize all structural and semantic types of syntactically non-segmented sentences of the Modern Ukrainian language and the absence of special works on typological research of these units. The aim of this study is to determine the characteristics of the typological dominant – structural and semantic – in the two-dimensional typology of syntactically non-segmented sentences. The structural and semantic typological dominants are characterized. The article gives a detailed analysis of criteria for the allocation of structural and semantic types of unphraseological and phraseological non-segmented sentences. In unphraseological non-segmented sentences structural types are classified according to the partial expression of their structural components. The structural features of phraseological non-segmented sentences are the morphological nature of the constant and variable components, the position of the constant component.

The semantic type is a model that is selected based on the type of categorical relation or the type of semantic-syntactic relation, combining various semantic varieties into a single semantic typology of syntactically non-segmented sentences.

Key words: typologic dominant; structural typology; semantic typology; unphraseologized non-segmented sentence; phraseologized non-segmented sentence; phraseological complex.

REFERENCES

- Kopotev, M. V., & Faynveyts, A. V. (2007). Izuchat tak izuchat : sinhroniya i diahroniya [Learn so learn: synchronicity and diachronic]. *Nauchno-tehnicheskaya informatsiya [Scientific and technical information]. Ser. 2: Informatsionnyie protsessy i sistemy, 9, 29-37 [in Russian].*
- Kushch, O. P. (2002). *Katehorii stverdzhennia i zaperechennia v ukrainskii movi [Categories of affirmation and rejection in the Ukrainian language].* (Extended abstract of PhD diss). Donetsk National University, Donetsk [in Ukrainian].
- Lychuk, M. I. (2017). Semantychna typolohiia tautolohiinykh frazeolohizovanykh rechen [Semantic typology of tautological phraseologized sentences]. *Problemy zistavnoi semantyky [Problems of comparative semantics], 13, 135-141 [in Ukrainian].*

- Lychuk, M. I., Shynkaruk, V. D. (2001). *Stupeni frazeolohizatsii rechen: monohrafiia [Degrees of phraseologization of sentences]*. Chernivtsi: Ruta [in Ukrainian].
- Lychuk, M. I. (2015). Formalno-strukturni typy frazeolohizovanykh rechen z tавтологічними компонентами [Formal-structural types of phraseologized sentences with tautological components]. *Naukovyi chasopys Natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni M. P. Drahomanova [Scientific journal of the National Pedagogical University named after M. P. Dragomanov]*. Serii 10. Problemy hramatyky i leksykolohii ukrainskoi movy, 12, 156-163 [in Ukrainian].
- Russkaya grammatika* (1980) [Russian grammar]. Moskva: Nauka, T. 2. Sintaksis [in Russian].
- Sytar, H. V. (2014). Modeli frazeolohizovanykh rechen zi znachenniam zaperechennia [Models of phraseologized sentences with the meaning of negation]. *Visnyk Donetskoho natsionalnoho universytetu. Serii B: Humanitarni nauky [Bulletin of Donetsk National University]*, 1-2, 229-236 [in Ukrainian].
- Smirnitkiy, A. I. (1955). Znachenie slova [Meaning of the word]. *Voprosyi yazykoznaniya [Questions of linguistics]*, 2, 74-89 [in Russian].
- Shvedova, N. Yu. (1960). *Ocherki po sintaksisu russkoy razgovornoj rechi [Essays on the syntax of Russian spoken language]*. Moskva: Izd-vo AN SSSR [in Russian].

Отримано 9.06.2019 р.